

Hivatalos bírálói vélemény Varga Zsuzsanna: Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949-1989. c. MTA doktori disszertációjáról (Budapest, 2014. 422. oldal).

Varga Zsuzsanna témaválasztását leginkább az indokolja, hogy a termelőszövetkezetek szervezésének megindításakor a keresők közel 55%-a, de még 1956-ban is 44%-a a mezőgazdaságból élt. A mezőgazdaságnak a bruttó hazai termékhez való hozzájárulását 1960-ban 23%-ra becsülték, miközben a tényleges ráfordításokat reálisan tükröző árviszonyok mellett ez az arány ennél 15-20%-kal magasabb lett volna. Az ágazat Magyarország összes tőkés exportjából 1957-ben 44,9%-kal részesedett. A mezőgazdaság importja – a nagyarányú gabona és húsbehozatal ellenére – mindvégig lényegesen alatta maradt az exportnak, így az élelmiszerek külkereskedelmének a mérlege az 1950-es évektől kezdve minden évben aktív volt.

Módszertani szempontból szerencsés választásnak tartom, hogy a szerző két kategória (a modell és a transzfer) köré szervezi a mondanivalóját. Ezzel lehetővé válik számára, hogy a szovjet és a nyugati hatásokat egyaránt érzékeltesse. A disszertáció legfontosabb célja a keleti és nyugati agrármodellek magyarországi adaptálásának, illetve az adaptációban közreműködő közvetítők és befogadók szerepének a bemutatása volt. Jól tudjuk, hogy a minta eleinte *Keletről*, később egyre inkább *Nyugatról* (is) érkezett Magyarországra, de – éppen a magyar agrármodell látványos sikereinek köszönhetően – az 1970-es és 1980-as években *Keleten* át is vették a magyar agrármodell egyes elemeit. Sőt, a magyar termelőszövetkezeti rendszer – minden ellenható erő ellenére – megőrizte (ha tetszik: transzformálta) a két világháború közötti mezőgazdaság néhány jellegzetességét, így a részesművelést, a közvetlen anyagi érdekeltségben rejlő ösztönző erő felismerését is.

Nagy érdeme a disszertációnak, hogy elkerüli az eddigi feldolgozások gyakori egyoldalúságát. Miközben elismeri a termelőszövetkezeteknek a vidéki lakosság foglalkoztatásában, a falu általános fejlődésében, a lakosság kielégítő színvonalú élelmiszerellátásában és az exportban (azon belül a konvertibilis valutát hozó tőkés exportban) betöltött kimagasló szerepét, aközben nem kendőzi el a többször nekilendülő nagyüzemi átszervezés túlságosan magas emberi árát, a falusi lakosságot ért, sokak számára az életük végéig kiheverhetetlen traumákat sem. Varga Zsuzsanna ennek a nagy gazdasági-társadalmi átalakulásnak mindkét oldalát mértéktartóan, véleményem szerint reálisan és valósághűen ábrázolja. A dolgozat egyik nagy erényének tartom, hogy a szerző kifejezetten kerüli a szocialista korszakkal kapcsolatos leegyszerűsítő kliséket, sztereotípiákat.

A magyarországi termelőszövetkezetekkel kapcsolatos eddigi feldolgozások vagy a jelenség valamely szakaszára (rendszerint az átszervezés kezdetére, az 1953 nyarán és 1956 őszén bekövetkezett törésekre, az utolsó átszervezésre) fókuszáltak, vagy a gazdálkodás valamely eleme (a háztáji, a jövedelemelosztás módja, a munkaszervezés kívánatos formája, a gazdálkodás mikéntje, hatékonysága stb.) állt a szerzők érdeklődésének a homlokterében. Varga Zsuzsanna munkája ezzel szemben elsőként kíséri végig a magyar termelőszövetkezetek történetét a keletkezéstől (1948) a de facto megszüntetésig (1992. évi I. és II. törvény). Nem csak az időhatárokat, hanem a problémák sokszínűségét illetően is teljességre törekedett és nemzetközi összefüggésbe ágyazva vizsgálta a termelőszövetkezetek működését.

A felhasznált források tekintetében a szerző lényegében teljes körűen és kritikusan dolgozta fel a termelészövetkezetekkel foglalkozó magyar és idegen nyelvű irodalmat. Bőségesen merített primer levéltári forrásokból is. Kitűnően ismeri és kiválóan interpretálja a II. világháború utáni magyar történelem egyik legfontosabb forrását, az állampárt vezető testületeinek, a KV-KB apparátusainak, különféle bizottságainak az iratanyagát. De kutatott az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, a Földművelésügyi Minisztérium iratanyagában, felhasználta a magyar agrárpolitika vezető személyiségeinek fennmaradt dokumentumait és járt néhány megyei levéltárban is. A kapcsolati hálókra, informális megbeszélésekre, egyeztetésekre, rejtett dimenziókra vonatkozóan sokszor csak az események irányítóival készített interjúk, illetve az érintettek visszaemlékezései adnak információkat. Varga Zsuzsanna úgy él ennek a fontos forrásnak a lehetőségével, hogy elkerüli a visszaemlékezések gyakori hibáit, a szelektív emlékezetből fakadó buktatókat, a múlt óhatatlan megszépítésére irányuló szándékokat.

A szerző legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy bemutassa: a magyar mezőgazdasági termelészövetkezetek gyakorlata néhány elemében már az induláskor eltért a szovjet kolhozmodelltől, egy-másfél évtizeddel később pedig a magyar tsz-ek működése olyan lényeges sajátosságokat mutattak, amelyek joggal indokolják a magyar agrármodell elnevezést. Azt is vizsgálta, hogy kik voltak azok a személyek és csoportok, akik – az erős ellenérdekeltség ellenére – elméleti és gyakorlati tevékenységükkel, lobbizással hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarországon létjogosultságot nyerjen az ország múltjával, adottságaival jobban harmonizáló mezőgazdasági termelészövetkezeti modell.

A szövetkezet-szervezés első időszakának legalább két vonatkozásban szerves kísérője volt a kulákok ellen megindított hajsza. Egyrészt a hatalom megígérte a parasztnak, hogy ha belépnek a termelészövetkezetbe, akkor megkapják a gazdagparasztnak földjét, állatállományát és gazdasági felszerelését. Másrészt a kulákküldözés a kis- és középparasztság megfélemlítését is szolgálta. A kulákok üldözésének, gazdaságuk likvidálásának, a társadalomból történő kiiktatásának ma már hatalmas irodalma van. Az opponensben felmerül a kérdés, nem estünk át a ló túlsó oldalára ebben a kérdésben? Természetesen nem tagadom a kulákküldözés brutalitását, embertelenségét és gazdasági irracionálisát. De vajon a népi írók munkáiban jellemzett „basaparaszt” soha sem létezett? Az írói képzelet szüleménye Juhos Mariska, akinek a szülei földönfutók lesznek, mert Zsíros Tóth a meghiúsult esküvő miatt elárvereztetni a házukat? És Sántha Ferenc 20 órájának a hústalan leveze sem más, mint kitaláció? A falusi társadalom tagolt volt és a parasztság egyes rétegei között mély ellentétek húzódtak. A legtöbb falunak megvolt a maga fukar, másokon gazdagodó parasztja. Az ellenük megnyilvánuló gyűlölet éppen a Rákosi-kor embertelen kulákküldözése miatt csapott át félelemmel vegyes szimpátiába.

A disszertáció a kérdés fontosságának megfelelő súllyal és terjedelemmel foglalkozik az erőszakos eszközökkel összehozott termelészövetkezetek működési zavaival, a tagok passzív ellenállásának számtalan formájával, az anyagi érdekeltség hiányából adódó rossz gazdálkodással, hanyag munkavégzéssel, alacsony hatékonysággal. Az, hogy az erőszakkal összehozott szövetkezetek – számos okból kifolyólag – rosszul gazdálkodtak és hosszú évekig nem váltak igazi nagyüzemekké, közismert tény. Ebben azonban az erőszakos szervezési módszereken és az anyagi érdekeltség hiányán túl objektív tényezők is szerepet játszottak. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az első szövetkezeteket zömmel rövid időtartamra bérelt (tehát elhanyagolt, kizsárolt) földeken alakultak, tagjaik pedig zömmel a gazdálkodás elemi tapasztalatait is nélkülöző, a földosztásból is sokszor kimaradt volt uradalmi cselédek, napszámosok voltak. A 90%-ban továbbtenyésztésre alkalmatlan állatokhoz a földosztáskor,

vagy földalapi juttatásként, esetleg telepítés során jutottak a tszcs-k. Alig rendelkeztek igaerővel és az első időszakban még a gépállomási hálózatnak is csak az első egységei működtek, rendszerint a szövetkezetektől nagy távolságra. Állandósult a hiány építőanyagból, szerárúkból, kisgépekből és fogatos eszközökből.¹ Az 1950 és 1957 között a magyar mezőgazdaságba beruházott kerekén 15 Mrd Ft-nak csak a 14%-a jutott a termelőségvetkezeteknek. A helyzet ebből a szempontból csak az 1960-as évek elejétől javult.

A szerző pontosan, kissé talán távolságtartóan, mintegy kívülről szemlélve rögzíti a termelőségvetkezetek működésében, gazdálkodásában, termelési eredményeiben, hatékonyságában mutatkozó súlyos hiányosságokat. Ez a látélet pontos, az okok feltárása precíz és a következmények felsorolása is korrekt. Az olvasóban azonban mégis támad egy hiányérzet, nevezetesen: volt-e a magyar termelőségvetkezeteknek az akkori politikai és gazdasági realitásokat figyelembe vevő alternatívája? Ezt a kérdést a disszertáció nem vizsgálta, ezért legalább a vita során meg kell kísérelni a lehetséges válaszok megfogalmazását. Azt gondolom, hogy a kisparaszti parcellagazdálkodás változatlan formában történő fenntartása – különösen a lengyel tapasztalatok függvényében – sem az ellátás, sem a falusi lakosság foglalkoztatása, megfelelő szintű jövedelmének a biztosítása szempontjából nem lett volna járható. A földmagántulajdon totális államosítása és állami mezőgazdasági nagyüzemek létrehozása olyan mértékű paraszti ellenállást váltott volna ki, ami megoldhatatlan ellátási zavarokhoz és a mezőgazdasági termékek exportjának az összeomlásához vezetett volna, ezért a hatalom ezt a megoldást nem vállalhatta. Az ideológiai dogmákon túl finanszírozási és foglalkoztatási okokból kifolyólag nem volt igazi alternatíva a nyugat-európai családi farmgazdaság sem. Talán egy lassúbb tempójú, teljes önkéntességen alapuló, az egyéni és kollektív gazdaságok szimbiózisán nyugvó, az átszervezés idejét több évtizedre elnyújtó agrárpolitika lehetett volna sikeres. Ahol az államilag támogatott és önkéntes alapon szervezett szövetkezetek bizonyos idő múlva egy sor kultúrában bizonyították volna a nagyüzemek fölényét.

A disszertáció komoly érdeme, hogy súlyának és jelentőségének megfelelően mutatja be a magyar agrárlobbyt. Ennek a nem túl nagy létszámú, de erős érdekérvényesítő lehetőséggel „felül” és „alul” tevékenykedő csoportnak nagy szerepe volt abban, hogy a magyar szövetkezeti modell az 1970-es évekre jelentősen eltért a kezdetekben kizárólagos mintának tekintett szovjet kolhozmodelltől. Az agrárlobby szorgalmazta a nyugati mezőgazdasági iparszerű termelési rendszerek átvételét, illetve a „zöld forradalom” eredményeinek hazai meghonosítását. Teljes mértékben egyet értek a szerzőnek azzal a megállapításával, hogy a iparszerű mezőgazdasági termelési rendszerek alulról indultak és horizontálisan, a gesztor és a rendszert átvevő gazdaságok kölcsönös anyagi érdekeltségére alapozva terjedtek. Azonban hozzátennék még egy fontos ismérvet, amit a siker kulcsának tekinthetünk, nevezetesen azt, hogy *teljes rendszert* (és nem annak egyik vagy másik elemét) vették át.

Természetesen működött egy „ellen agrárlobby” is. Ennek a csoportnak a tevékenysége elsősorban a reformok megakasztásának időszakában (Nagy Imre agrárpolitikai téziseinek 1949-es bírálatakor, valamint 1955 tavaszán a kormányfői posztról történő eltávolítása után, illetve az 1968-ban elindult új gazdasági mechanizmus lefékeződését követően) vált meghatározóvá. Ezeket az agrárpolitikában (is) bekövetkező fordulatokat és ennek kapcsán a mezőgazdasági reformokat megakasztani igyekvő csoportoknak a tevékenységét Varga Zsuzsanna kitűnően mutatja be.

¹ MN MOL-M 276.f. 93/407. ő. Előterjesztés a mezőgazdaság gépesítésének főbb kérdéseiről, 1952. október 28.

A munkás-paraszt szövetség sokat emlegetett doktrínáját a szocializmus egész időszakában számos bíráló érte – alulról is. Erről kevés szó esik a disszertációban. Az egyik nagyüzem alapfokú politikai tanfolyamára beiskolázott hallgató úgy jellemezte a munkás-paraszt szövetséget, hogy az olyan, mint a „kutya és a macska barátsága, legszívesebben megennék egymást”.² Akkor, amikor az 1959-61-es az átszervezés az államra a tervezetthez képest jóval nagyobb terheket rótt és a rendszeressé váló gabona és húsimport ellenére a városi lakosság a boltokban sertéshúshiánnyal, a piacokon pedig drága zöldséggel és gyümölcscsel találkozott, egyre gyakrabban kérdőjelezték meg a mezőgazdaságnak nyújtott állami támogatás jogosságát. Az üzemekben arról beszéltek, hogy „megint a munkásoknak kell áldozatot hozniuk”, és a szövetkezeti átszervezés a munkások „zsebére” megy. Sokak szerint a parasztnál jobban él mint a munkás, sőt a munkás rovására gazdagodik. Az a mondás járta, hogy „A munkásoké a hatalom, a parasztnaké a jövedelem.”³ Ennek azonban valós alapja nem volt, a bérből és fizetésből élők jövedelme 1956 után még legalább egy évtizedig gyorsabban emelkedett, mint a paraszti lakosságé.

Varga Zsuzsanna úgy gondolja, hogy az 1970-1972-es visszarendeződés idején a pártvezetés szektás-dogmatikus szárnya elsősorban a tsz-ek melléküzemága miatt indított általános támadást az új gazdasági mechanizmus ellen, mivel azok az ipari üzemekhez képest szabadabb bérszabályozás miatt magasabb juttatásokkal „elesbítették” a szocialista nagyüzemek legjobb szakmunkásait. Véleményem szerint ez csak ürügy volt a szektás-dogmatikus vezetés kezében, ti. a szokásos fluktuáció sokszorosa volt annak, mint ahányan a nagyüzemekből a tsz-ekbe mentek dolgozni. A fővárosban az 1970. évi 409 ezer munkahelyváltásból csak 3500 irányult a budapesti tsz-ek felé, három ipari megyében (Győr-Sopronban, Komárom és Pest) pedig mindössze 4500 ilyen jellegű munkahelyváltás történt. Ebben az évben 80 tsz-ben haladta meg az ipari tevékenységből származó jövedelem az árbevétel 30%-át és mindössze 30 olyan tsz volt, ahol az árbevételnek a többsége nem a mezőgazdasági tevékenységből származott. A hatalom a szövetkezeti bérszabályozás szigorításával ill. a túlnyomó részben ipari tevékenységet folytató tsz-ek ipari szövetkezetekké történő átalakításával akarta ezt a számára nem kívánatos folyamatot korlátok közé szorítani. A falura költöző városi szakmunkásokat a bérelőnyök mellett hátrányok is érték, mivel rosszabb munkakörülményekkel, alacsonyabb társadalmi juttatásokkal, szegényesebb szórakozási, vásárlási lehetőségekkel találták magukat szemben. A szakemberek mezőgazdaságba történő átirányításának 1954-1955.-évi tapasztalatai világosan mutatják, hogy a lakó- és munkahelyváltásban a bérkülönbségek mellett számos speciális ok (háztáji lehetősége, az ingázástól való megszabadulás, gyorsabb előmeneteli lehetőség, vezetői állás, leginkább pedig a lakásjuttatás) is szerepet játszott.⁴

Van néhány olyan kérdés, amelyeknek a tárgyalás vagy hiányzik, vagy jelentőségükhöz viszonyítva sokkal kisebb súllyal szerepelnek a disszertációban. Ezek néhány felfedezett pontatlansággal együtt a következők:

1. A magyar szövetkezeti mozgalom közel százötven éves múlttal rendelkezik, kezdetei a 19. század utolsó harmadáig nyúlnak vissza. Bár a disszertáció témája a magyarországi *termelőszövetkezetek* története, mivel azonban Magyarországon (falun és városban egyaránt) a fogyasztó, beszerző, értékesítő, tej-, hitel stb. szövetkezeteknek olyan régi hagyománya van,

² MN Győr-Sopron Megyei Levéltár, MDP iratok 36. f. 1. fcs. 10. óe. A Győr Városi Pártbizottság VB-jének 1952. február 1-jei ülése.

³ MN MOL XIX-A-I6-j.17 doboz. Tájékoztató jelentés a munkásosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről és vezető szerepének érvényesüléséről, 1958. szeptember 11.

⁴ Lásd pl. MN MOL XIX-K-1-x 164., 165., 166., 220. doboz.

ami mindenképpen indokolna erről a kérdéstről néhány oldalas bevezetőt. Hasonlóképpen alig esik szó az 1945-ös földosztás kapcsán megalakított földműves-szövetkezetekről sem, pedig – mint ahogyan erről a szerző a disszertációban szól – az első tszcs-k az első időben ezeknek a köldökszinórján függtek.

2. Az 1945-ös földreform (46-49. old.) nem tartozik a disszertáció szorosan vett témájához, ezért a szerző ezzel a kérdéssel csak érintőlegesen foglalkozik. A földreform során csak a hazaárulók, nyilasok, háborús és néPELLenes bűnöket elkövetők földjét *kobozták* el megváltás és a birtok nagyságára való tekintet nélkül. Maga a rendelet a földosztás céljára egyéb módon igénybe vett birtokok tulajdonosainak (még a nagybirtokosoknak is) *kártalanítást* helyezett kilátásba, amiből később tényleges kárpótlás helyett egy jelképes összegű kártalanítási előleg lett. A 13.840/1947. Korm. sz. rendelet alapján az állam azoknak a volt nagybirtokosoknak, akik jövedelemmel és elvett földbirtokaikon kívül semmilyen más vagyonnal nem rendelkeztek, koruk vagy egészségi állapotuk miatt dolgozni sem tudtak, valamint olyan rokonaik sem voltak, akik őket el tudták volna tartani, maximum havi 200 Ft kártalanítási előleget fizetett.

3 Az első, általában még önkéntes alapon szerveződő tszcs-éket 1948/49 telén kiküldött brigádok felülvizsgálták. A bizottságok azt a feladatot kapták, hogy nyújtsanak segítséget a tszcs-k mintaszövetkezetté válásához, ebrudalják ki a tszcs-kbe befurakodott „kizsákmányolókat”, lehetőleg beszéljék rá a tagokat a legmagasabb típus szerinti gazdálkodásra, „szervezetileg és gazdaságilag” erősítsék meg az életképes tszcs-eket, az alkalmatlanokat pedig oszlassák fel, nehogy lejárassák a parasztság előtt a szövetkezeti mozgalmat.⁵ A következő évben a már egy éve működő, illetve az 1949 folyamán alakuló tszcs-eket ismét felülvizsgálták.⁶ A bizottságok elsősorban vagyoni és gazdálkodási kérdésekben (föld-, állat- és eszközbevitel, munkaegység alapján történő jövedelemrészesedés, háztáji) igyekeztek a tagságra – egyáltalán nem eredménytelenül – rákényszeríteni a központi akaratot.⁷ Az ekkor keletkezett felülvizsgálati jegyzőkönyvek az elsőként megalakult csoportok működésének legfontosabb dokumentumai.

4. Három olyan sztereotípiát említek, amely a szerző legjobb szándék ellenére is helyt kapott a dolgozatban.

Az elsőről azért szólok, mert nem csak itt, hanem több tanulmányban is olvastam, hogy szovjet nyomásra nem törvény, hanem kormányrendelet intézkedett a nagybirtokrendszer megszüntetéséről. Tény, hogy a 600/1945. M. E. sz. rendelet szövegét Vorosilov hozta Moszkvából, illetve a Vörös Hadseregnek érdekében állott a magyar falusi lakosság tömegeinek a megnyerése. De az is tény, hogy 1945 márciusában a csonka Ideiglenes Nemzetgyűlés és kormány még Debrecenben tartózkodott, az ország nagy része pedig hadszíntér volt. Semmivel sem lett volna demokratikusabb az a döntés, melyet egy, az ország nagy részének lakóit nem képviselő és nem szabályos keretek között választott parlament hozta volna. Utólag egyébként a földosztásról szóló rendeletet az immár Budapesten ülésező és tagjait a később felszabadult országrészek képviselőivel kiegészített parlament törvényerőre emelte (1945. évi VI. törvénycikk). Azt sem szabad elfelejteni, hogy maga a parlament több ízben adott felhatalmazást a kormánynak, hogy a rendkívüli helyzetre való

⁵ MN MOL-M 276. f. 60/5. öe. Az MDP Szervező Bizottságának 1948. december 8-i 2. számú Tájékoztatója a Szervező Bizottság december 3-i és 6-i ülésének határozatáról.

⁶ MN MOL XIX-K-1-c. 23. doboz. Feljegyzés a termelőszövetkezeti csoportok őszi felülvizsgálatáról, 1949. november 3.

⁷ *Szabad Nép*, 1949. november 5.

tekintettel törvény helyett rendeleti úton intézkedjen egy sor olyan kérdésben, amelynek a súlya normál esetben legmagasabb rendű jogszabály kiadását követelte.

A 187. oldalon arról olvashatunk, hogy 1955-ben Martonvásáron állítólag „titokban” folyt a hibridkukorica előállítás, mert ez ellentétben állt a Micsurin-féle keresztezési kísérletekkel. Ezzel szemben Magyarországon már az 1950-es évek elejétől közel egy tucat kutató- és nemesítő intézetben folytak a részben ún. beltenyésztéses, részben különféle fajták keresztezésen alapuló hibridkukorica kísérletek. Martonvásáron már 1954-ben állami elismerést kapott Európa első beltenyésztéses hibridkukoricája, az MV-5-ös. Tehát teljességgel kizárt, hogy ezekről a kutatásokról az irányító hatóság ne tudott volna. Szenzációnak számított, hogy 1955 végén háromtagú magyar delegációt indítottak útnak az USA-ba, hogy hibridkukorica vetőmagot vásároljanak hazai kipróbálásra. A delegáció (ellentétben a disszertáció 295. oldalán szereplő állítással) hibridkukorica-feldolgozó üzemet nem vett (erre egyébként az az 50 000 dollár, aminek az elköltésére felhatalmazást kaptak, nem is lett volna elegendő), hanem „csak” vetőmagokat és néhány mezőgazdasági gépet (többek között traktorra szerelhető kukorica csőtörőt). Magyarországon az első 10 hibridkukorica vetőmagüzemet az 1958-ban kapott szovjet beruházási hitelből építettek fel állami gazdaságokban. Nálunk az 1950-es évek elején még csak néhány tízezer holdon folyt a hibridkukorica szaporítása és vetése, ugyanakkor 1958-ban a kukorica vetésterület 1/3-án, 1960-ban már 3/4-én hibrideket termeltek.⁸

Számtalan helyen találkoztam azzal a – egyébként helytálló – állítással, hogy Magyarország a két világháború között jelentős mennyiségű gabonát exportált, ellenben a kollektivizálás alatt „csökkenő fogyasztás mellett is növelni kellett a kenyérgabona-importot”. Ez olvasható a disszertáció 221. oldalán is. Tény, hogy a két világháború között az egyik legfontosabb mezőgazdasági exportcikkünk a búza és a liszt volt. 1934-1938 átlagában 4,9 millió q kenyérgabonát és kereken fél millió q lisztet exportáltunk. A II. világháború után még néhány évig exportáltunk (egyre csökkenő mértékben), így 1951, 1952, 1953: években 1,5 millió q körül. Ezután már hosszú évekig csak importtal lehetett a lakosság kenyérgabona-szükségletét kielégíteni. Valójában azonban:

- a) a magyar gabonaexport nem volt az oroszországihoz hasonló éhségexport, de a Magyar Gazdaságkutató Intézet és Matolcsy Mátyás számításai szerint ha a lakosság nyugat-európai szinten fogyasztott volna, a két világháború között nem maradt volna exportálható élelmiszer.
- b) . Magyarországon, a kenyérgabona-import elsősorban nem a kollektivizálással, hanem a kenyérgabona-vetésterület jelentős (önmagában véve pozitív jellegűnek tekinthető) csökkenésével, illetve az időjárási körülményekkel magyarázható. 1931-40 átlagában 3,9 millió holdon termelt az ország kenyérgabonát, ez 1956-60 átlagában 2,7 millió holdra, 1963-ban 2,5 millió holdra csökkent. A kollektivizálás idején a gabonatermés átlaghozama – ha nem is nagyon – de nőtt, ami viszont a termőterület csökkenését nem tudta ellensúlyozni.
- c) Hogy nem a kollektivizálás az elsőszámú oka a gabonaimportnak, azt jól bizonyítja, hogy a kisüzemi gazdálkodás idején (pl.1958-ban, 1959-ben) is szükség volt kenyér- és takarmánygabona importra.
- d) Végül Magyarországon 1963-ig mindössze kétszer (1946/47 és 1961/62) fordult elő két egymást követő súlyos aszályos év. Azok, akik a kollektivizálással magyarázzák a gabonaimportot elfelejtik, hogy Magyarország számos tényezőnek (gépesítés, vegyszeres gyomirtás, növekvő műtrágya-felhasználás, új intenzív fajták alkalmazása) köszönhetően

⁸ MN MOL XIX-K-1-c. 47. doboz. A Földművelésügyi Minisztérium előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz a kukoricatermesztés fejlesztéséről, 1957. november 20.

1964-től önellátóvá vált kenyérgabonából, majd később a magas színvonalú hazai ellátás mellett jelentős gabona- és húsexportot bonyolított le.

A 259-260. oldalon szó esik arról, hogy az SZKP levélben közölte a magyarokkal, hogy nem szállítanak gabonát. De Hruscsov bukása után Kádár moszkvai tárgyalásai során az új főtitkár megígérte, hogy mégis adnak a magyaroknak takarmánygabonát. Nem esik szó az 1963/64. évi nagy amerikai, nyugat-európai gabonaimportról, annak körülményeiről sem.

5. A termelőszövetkezetek 1956 nyarán egyértelművé váló bomlását a hatalom kedvezményekkel igyekezett lassítani. Az MDP KV 1956. júliusi ülésén elfogadott engedményeket a kormány 1.091/1956. (IX. 11.) sz. minisztertanácsi határozata öntötte jogi formába.⁹ A jogszabály kötelezővé tette a földjáradék fizetését, a tagok bevitt állatainak, eszközeinek a szövetkezeti közös alaphoz csatolt részén felüli ellenértékét a tsz egy összegben kifizethette. A tagság készpénzbevételének a növelése érdekében a kormányhatározat engedélyezte a szövetkezetek saját terményeinek a feldolgozását és piaci értékesítését, lehetővé tette, hogy a tsz-ek univerzális traktorokat vásárolhassanak, végül a közös gazdaságok közép- és hosszú lejáratú hiteleit 1%-os kamatozású, 25 éves lejáratú hitellé alakította át. Mivel ezek az intézkedések az akkori mintaalapszabály számos intézkedésaitől eltértek, ezért ezeknek a határozatoknak és jogszabályoknak a vizsgálata szükséges.

6. A kormány 1956. szeptember 4-én (kilenc évvel az 1947. évi szövetkezeti törvény elfogadása után) új általános szövetkezeti törvény kidolgozásáról döntött.¹⁰ Erről a disszertáció 170. oldalán található lábjegyzetben esik szó a Dimény Imrével készített interjú kapcsán. Az új törvény kidolgozására a kormány kodifikációs bizottságot küldött ki, amelynek az új szövetkezeti törvény tervezetét 1957. június 30-ig kellett volna az Országgyűlés elé terjeszteni. Az elvégzett törvényelőkészítő munka során figyelemre méltó elmozdulás tapasztalható a szovjet típusú kolhozoktól, ezért az elkészült törvénytervezettel mindenképpen foglalkozni kell. A jogalkotói munka 1956 őszén félbeszakadt, majd 1957 januárjában a Földművelésügyi és Igazságügyi Minisztérium, a Termelőszövetkezeti Tanács, a SZÖVOSZ, az OKISZ, az MNB, az Agráregyetem, az ELTE Jogi Kar és a Termelőszövetkezeti Elnököképző delegáltjainak a részvételével újra indult. A szövetkezeti törvény első variációja április elejére készült, amelyben a korábbi mintaalapszabálytól eltérő passzusok is bekerültek. Így a tsz-ek – bizonyos kereteken belül – maguk szabták meg a háztáji nagyságát, a szövetkezeti alapok képzésének módját. Ismereteim szerint itt merült fel először az ún. növénytermelő szövetkezet alapításának a lehetősége. A törvénytervezetnek egy második variációja még vezetői fórumok elé került¹¹, a jogszabályt azonban – azzal az indokkal, hogy kiadása nem időszerű, mert a tsz átszervezés kezdetén tartanak – levették a napirendről. Kétévi előkészítő munka után megszületett az 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet, amely csak a mezőgazdasági szövetkezetekkel foglalkozott.¹² Az új szövetkezeti törvényre 1967-ig kellett várni (1967. évi III. törvény a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről.)

⁹ Minisztertanácsi Határozatok, 180-185. old.

¹⁰ 1.088/1956. (IX. 4.) Korm. sz. határozat.

¹¹ Az FM Kollégium 1958. július 1-jén tárgyalta a tsz törvénytervezet második variációját, amelyben – az NDK és Románia példája nyomán – Magyarországon is lehetővé akarták tenni, hogy a tsz termőföld tulajdont szerezhessen mégpedig úgy, hogy a szövetkezet az általa használt földet annak örökösétől megvásárolhatta volna. Új elem volt az is, hogy a javaslat értelmében a tag a tsz-ből bármikor kiléphet, de a közösbe vitt földjét csak 3 év után kaphatta volna meg és akkor is úgy, hogy a nagyüzemi gazdálkodás érdeke ne sérüljön, vagyis szétszórt parcellából vagy állami tartalékterületből. (MN MOL XIX-K-1-c. 48. doboz. FM Kollégium 1958. július 1-jei ülés.)

¹² 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és a termelőszövetkezeti csoportokról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1959. Budapest, 1960. 95–104. old.

7. A Kádár-rendszer agrárpolitikájának megítélése érdekében szükséges lenne a földrendezésről és a paraszti magántulajdonban a korábbi években történt sérelmek orvoslásáról szóló 1957. évi 10. sz. törvényerejű rendelet illetve az ehhez kapcsolódó jogszabályok, így pl. az 1957. évi 52. sz. törvényerejű rendelet ismertetése.¹³ Bár a jogszabályok a sérelmet szenvedők kártalanításánál számos korlátot tartalmaztak, mégis – a tsz-ekből kilépők földjeinek visszaadásával együtt – ez a földrendezés 2969 községet és 1,2 millió kh-t érintett, vagyis az ország szántóterületének mintegy 12,3%-át.¹⁴

8. A szövetkezetesítés utolsó hullámának megindulása előtti időszakban lejátszódó vita során vetették fel egyesek a növénytermelő tsz-ek megalakításának az ötletét. Ez hiányzik a disszertációból, talán azért, mert végül ezt a formát elvetették. Pedig a növénytermelő szövetkezet vonzóbbnak tűnt az egyéni gazdák körében, mert az állatállomány a tagok kezén marad és a speciális kultúrákat is egyénileg termelik, a csoport pedig mentesül a közös istállók beruházási terhei alól. Nem beszélve arról, hogy a gépi munka, a műtrágyázás és vegyszeres növényvédelem előnyei a gabonafélék és tömegtakarmányok termelésénél mutatkozott volna meg a leghamarább.

9. Érthetetlen módon szinte teljesen hiányoznak az 1966. évi, a tsz-ek önálló gazdálkodásának feltételeit megteremtő intézkedések, a felvásárlási árak jelentős emelése, a felhalmozott hitelek nagy részének elengedése.

10. Az 1967. III. (a termelészövetkezetekről szóló) törvényről részletesen olvashatunk a disszertációban. Ezzel szemben az 1967. évi, a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről szóló, a termelészövetkezeti földtulajdon jogi lehetőségét megteremtő IV. törvényről kevés szó esik. Ettől kezdve a kilépő tagoknak, illetve örökösöknek a bevitt földet nem lehetett kiadni. A földtörvény lehetővé tette, hogy tsz-ek a kívülállók, illetve a tsz-be tagként be nem lépő örökösök földjét jelképes megváltási áron megvehessék. Az 1967. évi földtörvénynek és a szövetkezeti földtulajdonnak hosszú előzménye volt. A szövetkezetekbe bevitt földek magántulajdonának a megszüntetésére ugyanis már jóval korábban megszülettek az első javaslatok. A tsz-ekben az 1950-es években az a gyakorlat alakult ki, hogy ha az örökösök ugyanannak a tsz-nek voltak a tagjai, akkor külön hagyatéki eljárás nélkül tovább fizették nekik az örökölt termőföld után járó földjáraadékat (vagyis formálisan elismerték az örökösök földtulajdonra való jogát), kívülálló örökösöknek azonban nem kaptak semmit. Az Igazságügyi Minisztériumban 1952 őszén olyan javaslatot dolgoztak ki, amelynek értelmében minden örökösnek (tsz-tagnak és kívülállónak) örökösödési illetéket kell fizetni a hátrahagyott ingó és ingatlanvagyonért. Kívülálló örökös csak abban az esetben kaphatott volna – csekély hasznobért – rokona tsz-be bevitt földjéért, ha egy összegben kifizeti a tetemes örökösödési illetéket. Választhatta azt a megoldást is, hogy ingyen felajánlja örökségét az államnak és akkor az örökösödési illetéket nem kell megfizetnie. Molnár Erik abban bízott, hogy „az örökösök túlnyomó többsége, nehogy jelentős összegű örökösödési illetéket kelljen egy összegben kifizetnie, az ingatlant ellenérték nélkül fel fogja ajánlani” az államnak.¹⁵

¹³ A mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről szóló 1957. évi 10. sz. törvényerejű rendelet. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1957. Budapest, 1958. 145-148. old. Lásd még: 1.016/1957. (II. 1.) Korm. sz. rendelet, uo. 333. old. ill. a 25/1957. (VI. 26.) PM számú rendeletet.

¹⁴ MN MOL XIX-K-1-c. 46. doboz. Az FM Kollégium 1957. június 8-i ülése.

¹⁵ MN MOL XIX-K-1-ah. 12. doboz. Erdei Ferenc iratai. Molnár Erik igazságügyi miniszter 1952. szeptember 23-i javaslata Erdei Ferenchez.

Mindezek a hiányok és kritikai megjegyzések azonban semmit sem vonnak le a disszertáció kétségkívül meglévő komoly értékeiből. Varga Zsuzsanna akadémiai doktori disszertációja *saját, önálló, széles körű forrásbázisra épülő kutatómunka* eredménye, amelynek legfontosabb *tudományos újdonsága* az alábbiakban foglalható össze:

a) Az első olyan monográfia, amely a magyarországi termelészövetkezetek történetét keletkezésüktől de facto megszűnéséig a közös gazdaságok úgyszólván minden életmegnyilvánulásaira kitérve vizsgálja.

b) Módszertani szempontból rendkívül termékeny választásnak tartom, hogy a szerző kutatásait a rendszer Keletről és Nyugatról történő transzferálására építette. Ez tette lehetővé, hogy egyidejűleg vizsgálja az eleinte mindent átfogó szovjet modell térhódítását, illetve ennek gyengülését, majd az egyre több nyugati hatás beszüremlését a magyar agráriumban. Ez a két kategória alkalmasnak bizonyult arra, hogy a szerző a sok változáson, fellendülésen, hanyatláson, sikereken és kudarcokon nyugvó, milliók életét döntően megváltoztató, számos emberi konfliktust generáló mezőgazdasági szövetkeztörténetet egységes rendszerben elemezze.

c) Az agrártörténettel foglalkozó magyar kutatók közül Varga Zsuzsanna mutatja be a legrészletesebben a magyar szövetkezeti modellnek a szovjet kolhozmodellhez viszonyított sajátosságait, különbségeit.

d) Nagyon fontosnak tartom azokat a fejezeteket, amelyekben a magyar parasztság permanensen megújuló, leginkább passzív, de nagyon is hatékonyan bizonyuló ellenállását elemzi a szerző. Ez az ellenállás mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy az MDP időszakában – minden erőszakos eszköz ellenére – a nagyüzemi mezőgazdasági szektor (a szövetkezetek és az állami gazdaságok) maximum a szántóföld nagyjából 1/3-át birtokolták, 1958-ig a magyar mezőgazdaság döntően kisüzemi maradt. A parasztság fiatalabb, mozgékonyabb része elhagyta a falut és felhagyott a mezőgazdálkodással. Arról viszont szólni kellett volna, hogy melyek voltak azok a jól ismert okok, ami miatt a parasztság 1959-re feladta ellenállásának a maradékát és néhány év alatt behátrált a termelészövetkezetekbe.

e) A nyugati transzferek, rendszerek („zöld forradalom”, iparszerű mezőgazdasági termelési rendszerek) hazai adaptálásával, sikereivel már számos munka foglalkozott. Amit Varga Zsuzsanna ehhez hozzatett, az a magyarországi agrárlobby, a reformerek és szektások váltakozó előjelű harcának színvonalas bemutatása.

Mindezek alapján Varga Zsuzsanna MTA doktori disszertációjának nyilvános vitára bocsátását támogatom és ajánlom.

Honvári János
kandidátus